

▼ 3 Latin og gresk

Eспен Karlsen

3.1 Innledning

Latin fikk tidlig avgjørende innflytelse på de nordiske språk, særlig under kristningen av Skandinavia. Den tidligste påvirkningen kom i form av lånord i romersk tid og i århundrene etter Romerrikets fall, men det er først med kristendommen at latinen for alvor begynner å prege de skandinaviske språk. En del av de latinske lånordene kommer opprinnelig fra gresk. Latinens historie i Norge kan forenklet deles inn i tre epoker:

- 1) Middelalderen, da latin var uløselig bundet til den katolske kirke og ble benyttet i kommunikasjon med utlandet.
- 2) 1537–ca. 1850. Latinens rolle som kirkespråk ble redusert med reformasjonen i 1537, men kravene til talt og skrevet latin forble omfattende i skolen. Latin hadde en sterk posisjon som akademisk språk, men i løpet av 1600- og 1700-tallet overtok folkespråket gradvis latinens praktiske funksjoner.
- 3) Fra ca. 1850 til i dag. Motstanden mot latin vokste i annen halvdel av 1800-tallet. Siden da er forskningslitteratur innen humaniora bare unntaksvis blitt utgitt på latin, men i naturvitenskapelige artsbeskrivelser og medisinsk nomenklatur spiller språket fortsatt en rolle.

Fremstillingen i det følgende er strukturert kronologisk etter disse tre epokene. I hele dette tidsløpet fremstår forskjellige varianter av latin.

Latin hadde mange greske lån fra tidlig tid, og gresk influerte gammelnorsk gjennom latin i middelalderen. I tidlig nytid fikk gresk sterk innflytelse på ordforrådet i norsk.

3.1.1 Terminologi

Betegnelse klassisk latin (frem til 200 e.Kr.), senlatin (200–600), middelalderlatin (600–1500/1550) og nylatin (1500/1550 og frem til vår tid) benyttes i denne fremstillingen som rene periodebetegnelser. Senlatin betegner en periode med språklige forandringer som har satt dype spor i middelalderlatin. Ca. år 600 pleier å markere sluttpunktet for den antikke latinen.

3.2 *Latinen når Norge med kristendommen*

Innenfor middelalderkirken ble latin brukt både i liturgi, som administrasjonsspråk og som talt språk, skjønt det gradvis opphørte å være morsmål. Latinen fulgte den romersk-katolske kirkes utbredelse. I tidlig middelalder (500–1000) spredde det latinske språk seg til områder utenfor det gamle Romerriket, også til Skandinavia. Her kom Danmark og Norge under latinsk innflytelse omtrent samtidig, Sverige noe senere.

Med latinsk språk og alfabet fikk man en adskillig mer avansert bok- og dokumentkultur enn runealfabetet hadde vært bærer av, og Norge ble integrert i det katolske Europa. Kirkens krav til latinbruk forutsatte bruk av skrift på en måte som ikke hadde vært nødvendig tidligere. Det foretrukne skrivematerialet både for bøker og dokumenter ble nå pergament. Samtidig importerte man kodeksformatet som fortsatt er i bruk.⁵⁰ Den lokale runeskriften, som kan ha vært en videreutvikling av det latinske alfabetet, ble sporadisk brukt også til latinske innskrifter.⁵¹

I tillegg til kirkens latinbruk kommer kongemaktens behov for å bruke latin i kontakt med andre stater. Dette ser man i traktater med andre land. Dette behovet ble redusert for Norges del med unionene på 1300- og 1400-tallet, da utenrikspolitikken gikk over til å bli styrt fra utlandet (se særlig Schück 1976: 103–147 om kanselli- og arkivvesen i Norge i denne perioden). Unionskongene fortsatte å bruke latin på Norges vegne i kontakt med utlandet, men det skjedde ikke så mye fra Norge.

Latinens historie i Norge før reformasjonen er dårlig dokumentert på grunn av et massivt tap av både håndskrifter og dokumenter. Ett eksempel illustrerer dette: *Akershusregisteret*, nå i Riksarkivet, er en fortegnelse over alle brev fra middelalderen som fortsatt fantes i tre kister på Akershus slott i 1622 og som hadde tilhørt fire

50. Det samme format som våre innbundne bøker har. Skrivematerialet ble arkvis foldet sammen som i våre bøker, og ikke rullet.

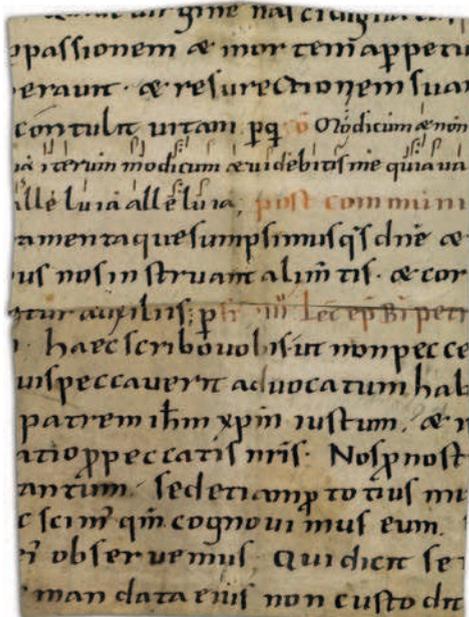
51. Den såkalte latinhypotesen om runenes opprinnelse har hatt den største utbredelsen innen runeforskningen, ikke minst på grunn av bokstavlikhet mellom visse tegn. Påvirkningen kan skyldes kontakten mellom romere og germanere i romersk keisertid. Om denne og andre hypoteser om runenes opprinnelse, se kap. 2 i NSH IV.

klostre innenfor Oslo bispedømme. Ca. 2 400 brev er registrert. Av disse er kun et tyvetall bevart, noe som utgjør rundt én prosent (Pettersen 2013: XIX). Andre dokumentsamlinger fra middelalderen som må ha eksistert, finnes det ikke registre over, men det er liten tvil om at tapet har vært omfattende. Videre er det ytterst få intakte førreformatoriske latinske bøker bevart, med unntak av fragmenter. Et anslag over bøker eid av kirkene alene (medregnet Båhuslen, Jemtland og Herjedalen), er rundt 13 000–14 000 (Karlsen 2013 b: 33–36).

3.2.1 De tidligste latinske tekstene i Norge

De første latinske manuskripter kom til Skandinavia med de tidlige misjonærene. Misjonæren Ansgar (801–865) fra Hamburg-Bremen som oppholdt seg ved Birka i Sverige, er den første vi kjenner til som skal ha brakt bøker til Skandinavia (Rimbert, *Vita Anskari*, kap. 10; jf. f.eks. Waitz 1884). Latinen og det latinske alfabetet kom først og fremst via England og i annen rekke via Tyskland til Norge (Karlsen 2003: 65–68). Det latinske alfabetet ble benyttet i en avtale på gammelengelsk mellom kong Æthelred og en norsk hær ledet av blant andre Olav Tryggvason (DN XIX: 1). En tidlig kopiering av liturgiske bøker i Norge begynte på 1000-tallet (Karlsen 2003: 64–70).

Det var særlig i kirkens liturgi de fleste mennesker i Norge møtte latinen. De liturgiske tekstene var for en stor del preget av faste formler og passasjer fra Bibelen. Tekstene ble gjerne sunget eller messet frem, og noe (*secreta*, underforstått *oratio*, dvs. 'hemmelig bønn') ble sagt frem stille av presten.



Fragmenter av én av de eldste kjente bøker som kan være skrevet (kopiert) på latin i Norge, et missale fra 1000-tallet med Østfold-proveniensi (NRA lat. fragmenter 213, 1–2; databasenr. 138 og 139).

Originalstørrelse 12,5x16,5 cm).

Tekstpaleografien følger en germansk modell (Rheinland), mens musikknotasjonen (linjeløse neumer) følger en angelsaksisk modell.

Både tekst og noter tyder på at dette er et nybegynnerprodukt. Liturgien er fra tredje uke etter påske. (Foto: Riksarkivet.)

Én av latinens viktigste funksjoner i norsk språkhistorie er at den var en viktig forutsetning for skriftfestingen av gammelnorsk og forbilde for gammelnorsk skriftspråk.

Det finnes ikke kilder om tidlig latinundervisning i Norge før 1150, men norske geistlige som reiste til utlandet og utenlandske geistlige som besøkte Norge, har uten tvil kommunisert på latin. Katedralskoler ble opprettet i Nidaros, Oslo, Bergen og Hamar i kjølvannet av opprettelsen av den norske kirkeprovinsen i 1152–1153. I annen halvdel av 1100-tallet var kontakten med Nord-Frankrike sentral. Både erkebiskop Øystein og Theodoricus Monachus har hatt studieopphold der, mest sannsynlig ved St. Victor-klosteret i Paris.

Andre sentre for latinbruk og skrift var klosterne. De første ble sannsynligvis opprettet mot slutten av 1000-tallet, og det fulgte flere klostergrunnleggelser utover 1100-tallet. Norge (med Båhuslen) hadde rundt 28–30 i alt (jf. tabell 4 i Haug 2005: 210). Antallet varierte gjennom middelalderen og falt noe allerede før reformasjonen.

De eldste latinske diplomene som gjelder Norge, har utenlandsk avsender og norsk adressat.⁵² Det eldste er et brev som kan dateres til årene 1061–1066 fra pave Alexander II (pave 1061–1073) til Harald Hardråde (konge 1046–1066) om at Norge skulle høre til bispesetet i Hamburg (Vandvik 1959: nr. 1), samt et brev fra 1078 fra pave Gregor VII (pave 1073–1085) til Olav Kyrre (konge 1067–1093) (Vandvik 1959: nr. 2), hvor Gregor ber om at Olav sender nordmenn til Roma for å få opplæring i all kunnskap som er nødvendig for undervisning i troen, herunder å lese og skrive. Det er ikke mange dokumenter bevart fra den tidlige tiden, og originalene er tapt. Det er åpenbart at disse dokumentene inngår i en adskillig mer omfattende skriftlig kontakt med pavestolen.

Det finnes ingen fullstendig oversikt over latinske middelaldertekster skrevet av nordmenn (en foreløpig oversikt er gitt av Conti 2015). Det følgende gir et foreløpig inntrykk av omfanget. Særlig diplomaterialet er uoversiktlig i så måte. Mye inngår i *Diplomatarium Norvegicum* (DN) og Norges gamle Love (NgL).

De tidligste latintekstene skrevet i Norge er offisielle dokumenter som gjelder kirke og kongemakt. En tidlig tekst er det eldste provinsialstatuttet for kirkeprovinsen kjent som *Canones Nidrosienses* (Skånland 1969), som kan være blitt til i forbindelse med opprettelsen av den norske kirkeprovinsen i 1152–1153 eller snarere noe senere. Den omfatter kun fem trykksider. En *canon* var en kirkerettslig forordning. Språklig preges de femten *canones* av en formell stil som man finner i internasjonal kirkerett. Også to enda kortere tekster, kong Magnus Erlingssons (konge 1161–1184) privilegiebrev og kroningsed, er viktige offisielle dokumenter

52. De er for en stor del samlet av Vandvik (1959) med suppleringer av Skånland (1961–1962).

fra 1160-tallet (Vandvik 1959: nr. 9 og 10; Vandvik 1962). Dette er sparsomme rester av hva som må ha vært et adskillig større materiale fra 1100-tallet.

På omtrent samme tid og noe senere oppstod en lokal latinlitteratur som hovedsakelig var knyttet til kirken. Den fikk sitt høydepunkt ca. 1150–1200; etter den tid er det lite bevart. Grunnen ble forberedt i første halvdel av 1100-tallet, da en import av verker av kirkefedrene fra germansk og fransk område ser ut til å ha begynt (Karlsen 2013 a). Det er bevart fire norske verker av noe omfang; to av dem ble til i tilknytning til erkebispesetet ca. 1180.

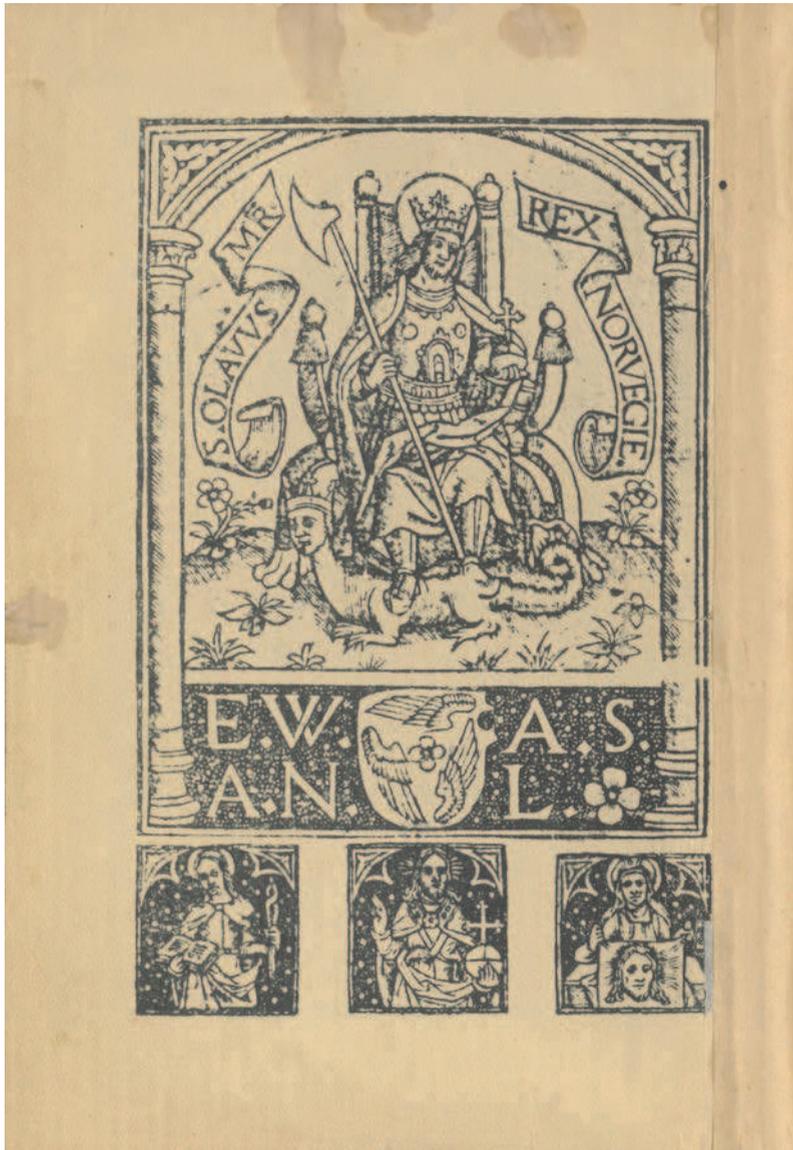
Historia Norvegiae (Norges historie) kan være det eldste eksempel på latinsk litteratur av omfang. En datering i annen halvdel av 1100-tallet er rimelig (Ekrem & Mortensen 2003: 11–22). Verket er fragmentarisk, men det bevarte partiet skildrer tiden frem til Olav den helliges tronebestigelse (1015). Forfatteren er ukjent. Språkformen er preget av paratakse, og ordforrådet er omfattende og rikt på synonymer. Forfatterens språk er særlig påvirket av den latinske bibeloversettelsen, *Vulgata*.

Theodoricus Monachus' *Historia de antiquitate regum Norwagiensium* (Historien om de gamle norske kongene) skildrer norsk historie frem til 1130 med fokus på kongene. Verket ble til i Trondheim litt før eller etter 1180 og var dedisert til erkebiskop Øystein. Stilen er i hovedsak annalistisk med korte setninger. Språket hos Theodoricus avviker ikke mye fra standard klassisk latin, men stilen er gjennomgående enkel (se videre Mortensen 2012 b). I nyere forskning regner man med at han kan ha vært identisk med Þórir (Tore), biskop av Hamar (1189/90–1196) eller Tore, erkebiskop av Nidaros (1206–1214) (Mortensen 2012 b).

Passio et miracula beati Olavi (Den hellige Olavs lidelse og mirakler) ble til i kretsen rundt erkebiskop Øystein Erlendsson (†1188) med ham i en sentral rolle. Språket er hypotaktisk (Jiroušková 2014: 103–104), men enklere enn i klassisk latin. Stilen er mindre klassiserende enn hos Theodoricus.

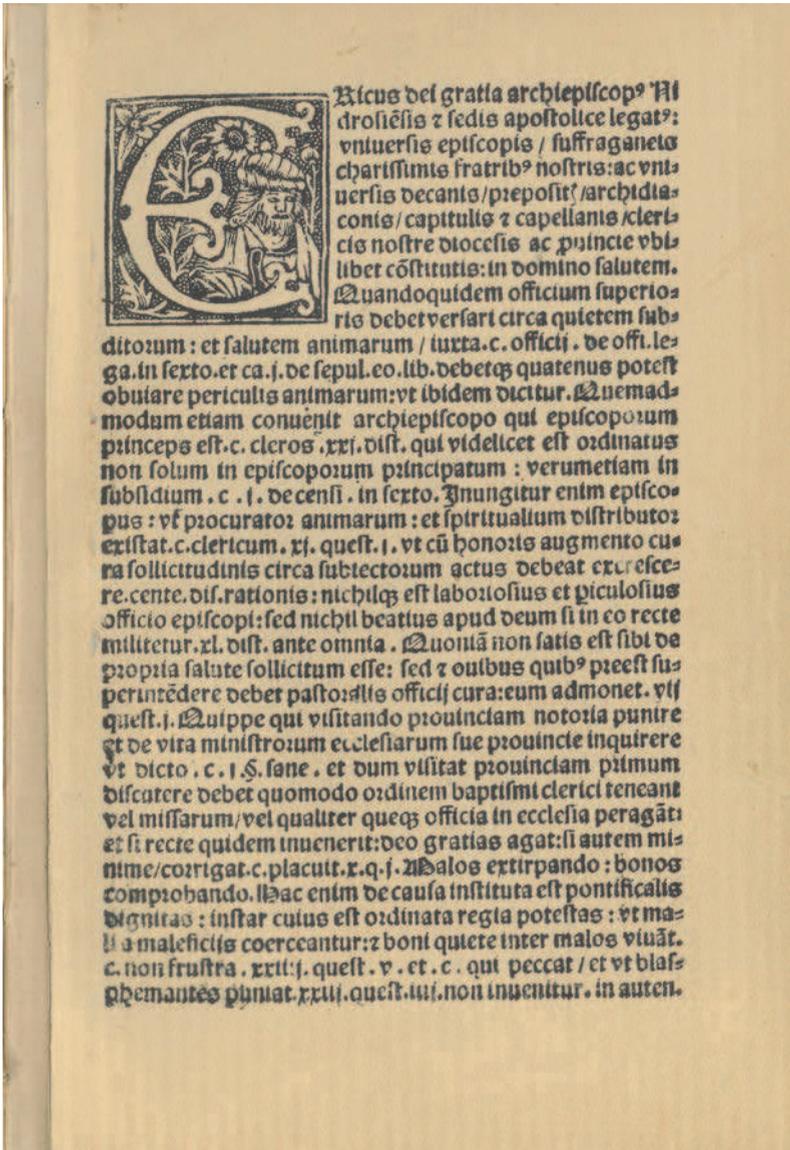
Historia de profectioe Danorum in Hierosolymam (Historien om danenes ferd til Jerusalem), et skrift om en dansk og norsk ekspedisjon til Jerusalem, ble skrevet av en ukjent norsk forfatter i Tønsberg på slutten av 1100-tallet eller senest år 1202 og er preget av en mer innfløkt periodebygning enn de andre tekstene fra 1100-tallets Norge (jf. Skånland 1968: 475–477). Forfatteren etterstreber en mer høytt travende retorisk stil med hyppig allitterasjon og har en frekvent bruk av presens partisipp, typisk for middelalderhistoriografi (jf. Hofmann & Szantyr 1965: 389 og bolk 3.3 nedenfor om *den lærde stil*).

I det halve århundret etter opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros i 1153 utvikles en Nidaros-liturgi som munner ut i en omfattende *ordo* for hele kirkeprovinnsen, *Ordo Nidrosiensis ecclesiae* (Gjerløw 1968). Denne *ordo* forblir viktig middelalderen ut og ligger til grunn for en rekke fragmentariske håndskrifter og for de to første bøkene trykt på norsk initiativ i 1519, nemlig *Breviarium Nidro-*



Fra Breviarium Nidrosiense, s. 2–3. Til venstre Olav den hellige med øks på en trone; til høyre erkebiskopens fortale om at boken skulle benyttes i kirker og geistlige institusjoner i hele Norge. (Foto: Nasjonalbiblioteket, D Pal 7. Sidene er gjengitt i originalstørrelse.)

siense (Paris) og *Missale Nidrosiense* (København) (Gjerløw 1986). Eksempler på norsk liturgisk poesi er Olavssekvensen og det såkalte Blod-offisiet (*De susceptione sanguinis*, ca. 1250–1275) som ble laget for bruk i Nidaros (Gjerløw 1979: 233–



250). Nidarosliturgien tok i det hele tatt opp i seg, som man kunne forvente, en stor mengde utenlandske liturgiske tekster.

Det er bevart en prosessrettslig håndbok som redegjør for den generelle saksgangen i kirkelige rettsaker (*ordo iudiciarius*) i Bergen bispedømme (utg. Vadum 2015: 250–275). Denne teksten er fra annen halvdel av 1200-tallet og tilhører språklig en noe senere fase av middelalderlatiniteten enn Theodoricus Monachus, *Historia*

Norvegiae etc. Den er preget av tidstypiske læreboksformler som *scias, sciendum* etc. + *quod*-setninger (Karlsen 2001: 70–73).⁵³ Fra omtrent samme tid finnes tre blader av en skildring av en reise fra Selje til Det hellige land påbegynt år 1270 (Storm 1880: xxxvii–xxxix). Forfatteren, Mauritius, var en fransiskaner med tilknytning til Bergen. I tillegg finnes det noen kortere tekster, som legendene om Hallvard og Sunniva, om grunnleggelsen av Lyse kloster, om en relikvie av tornekronen etc. (utgitt av Storm 1880; se de relevante oppslagsord i Borgehammar mfl. 2012).

Fraværet av latinske tekster i norsk storhetstid er påfallende. Årsaken kan være et massivt tap av norske manuskripter (jf. Karlsen 2013 a: 217 med fotnote 14). Først i senmiddelalderen dukker det igjen opp to mindre tekster. Den tyskfødte erkebiskop Henrik Kalteisen (ca. 1400–1464) tok opp i sin kopibok en kortfattet historie om Færøyene, som tilhørte den norske kirkeprovinsen (Mortensen 2012 a). Den danskfødte erkebiskop i Nidaros, Erik Valkendorf (død 1522), forfattet i eksil i Roma en kort beskrivelse av Finnmark (Karlsson & Storm 1902), men den ble ikke sirkulert i Skandinavia. Disse tekstene som er omtalt her, skiller seg lite fra samtidig latin fra andre steder, og det er vanskelig å snakke om noe lokalt særpreg.

3.3 Latin og gammelnorsk

Rundt år 1200 ble den såkalte *Gammelnorsk homiliebok* til i Bergen. Den er det første åpenbare vitnesbyrd om en skriver som var vel fortrolig med både latin og gammelnorsk, og han har kopiert liturgiske bøker på latin som det er bevart fragmenter av (Gullick 2010: 84–90). Innholdet i homilieboken er prekener arrangert etter kirkeåret. Tekstmaterialet er dels oversatt fra latin, dels fra gammelengelsk og dels forfattet på gammelnorsk. Overskriftene er på latin og tilsvarer hva man finner i samtidige liturgiske bøker.

Det finnes rundt 1400 bevarte runeinnskrifter i Norge; omtrent 8 % av dem er på latin (Knirk 1998: 478). De er risset inn f.eks. på kirkeklokker (Knirk 1998: 477), pinner m.m. Runealfabetet og det latinske alfabet kunne blandes i latinsk-språklige innskrifter, slik at norsk uttale av latin i middelalderen blir belyst. En del latinske runeinnskrifter viser god kjennskap til latin og latinsk ortografi.

Det eksisterer også et ukjent antall latinsk-språklige innskrifter i latinsk skrift på bygninger, gravstener, gjenstander, f.eks. fra kirker. Med unntak av innskriftene fra Trondheim (Syrett 2002 b) er dette materialet lite utforsket.

53. *Scias* eller *sciendum quod* 'vit at' med finitt at-setning fremfor akkusativ med infinitiv konstruksjonen, vanlig i klassisk latin.

Den latinske bibel *Vulgata* og kirkefedrene⁵⁴ preget den latin man leste og kopierte i Norge. Også klassiske forfattere som Cicero og Sallust ble lest i Norge i middelalderen, men de var ikke særlig utbredt.

Marius Nygaard (1905: 1–4) skiller mellom folkelig stil og lærd stil i gammelnorsk prosalitteratur. I den såkalte *lærde stil* er latinsk innflytelse sterk, mens den er mindre i vanlig fortellende sagastil (Blatt 1957: 40). I norrøn litteratur er forskjellen mellom den enkle parataktiske stilen man finner i sagaene og den mer komplekse man finner i kirkelig litteratur og oversettelseslitteratur påfallende (Blatt 1957: 45–46; se også s. 422–428 i NSH I; se Rindal 1998 om en oversikt over oversettelseslitteratur fra latin og andre språk). *Den lærde stil* forekommer først og fremst i kirkelig litteratur, som er preget av en rekke oversettelseslån fra latin i ordforrådet (Walter 1976).

Et særtrekk ved mange senantikke tekster på latin er den hyppige bruk av presens partisipp (Hofmann & Szantyr 1965: 389). Dette trekket preger mange latinske middelaldertekster og gjenfinnes i den norrøne lærde stil.

En gammelnorsk gjengivelse av deler av Det gamle testamente, *Stjórn*, ble til ved hoffet under Håkon 5 Magnusson (1299–1319) (Astås 2009). Den latinske terminologien ble overført til et gammelnorsk begrepsapparat. En vanlig tendens i middelalderlatinsk prosa er å benytte paruttrykk tautologisk (dvs. at man benytter flere ulike ord for å si en og samme ting). I *Stjórn* er det en tendens til å oversette ett latinsk begrep med to gammelnorske, til dels for å presisere (Astås 1989: 17), noe som kan skyldes stilistisk innflytelse fra latin. Et synlig tegn på latinsk (og indirekte gresk) innflytelse er å finne i ordforrådet i lærde tekster. *Stjórn* har en rekke lånord fra latin (Staksnes 1932, se særlig s. 125–145), f.eks. fra den kirkelige sfære. Ord som *dalmatika* (lys kjortel med vide ermer), *psalmr* (opprinnelig gresk, sammen med beslektede ord av samme rot) er hentet fra latin og tilpasset gammelnorsk.

En tekst oversatt til norrønt, mest sannsynlig i Norge (Tveitane 1968: 26–27), er den femte boken av *Vitae patrum* (Ørkenfedrenes liv), ofte kalt *Verba seniorum* (De eldres ordspråk), en samling av anekdoter om de senantikke ørkenfedrene. Denne samlingen ble oversatt fra gresk til latin ca. 550 og hørte til middelalderens mest kopierte tekster. Tekstene minner mest om eksempellitteratur med fromt innhold. Den norrøne versjonen har tatt opp i seg greske og latinske ord som manglet i norrønt. Den latinske akkusativ med infinitiv-konstruksjon ble overført til den norrøne versjonen. I likhet med i *Stjórn* oversettes ofte ett latinsk begrep med to synonymer.

Et lærd skrift som ikke er oversatt fra latin, men som er sterkt preget av språket, er *Konungs skuggsjá* (Kongespeilet). Skriftet fra midten av 1200-tallet er en dia-

54. F.eks. Augustin, Cassian, Gregor den store, Isidor mfl. (Karlsen 2013 a).

log der en far gir råd til sin sønn. Faren råder sønnen til å lære latin og fransk, som han vil komme lengst med. Ett språklig lån er at forfatteren overfører latinens *futurum exactum* 'fullendt fremtid' til gammelnorsk ("mange vil se frem til det at De vil ha lært meg opp etter Deres seder"; jf. Tveitane 1982 a: 172). Et sen- og middelalderlatinsk språk synes å prege hele verket. Det er fullt av abstrakte uttrykk, kunstferdige perioder, sammensatte adjektiver og billedbruk. Forfatteren har en hang til abstrakte substantiver der man i en mer folkelig stil ville ha foretrukket et verb eller et adjektiv (Tveitane 1982 a: 172). I *Kongespeilet* finnes nærmere 40 adjektivabstrakter på *-leik*, f.eks. *beiskleikr* 'uvilje, motgang', *tryggleikr* 'troenskap' mfl. (Se s. 534–537 i NSH I for mer om *Kongespeilet*.)

Gammelnorsk satte i noen grad sitt stempel på latinen i Norge, primært ordforrådet (se særlig Vandvik 1944). Eksempelvis er *ondrus* 'ski', *birdmannus* og *copmannus* (om utenlandske kjøpmenn) gammelnorske ord med latinske endelser (*ondurr*, *birdmaðr* og *kaupmaðr*; jf. Vandvik 1944: 84).

3.4 Offisiell språkbruk

Et felt hvor latin og gammelnorsk særlig møtes, er i diplommateriale. De eldste kjente latinske diplomene skrevet i Norge som er bevart i original, er fra 1220-årene og finnes i England. De fleste er kjent i avskrifter.

Forenklet refererer termen *diplom*, et ord av gresk opprinnelse, til et dokument av juridisk eller økonomisk art: "eit skriftleg vitnemål utferda etter faste reglar om viljesytring av rettsleg innhald" (Hamre 2004: 2). Selve formen med innledningsformler og lignende gikk inn i private brev, og derfor benytttes termen ofte om dokumenter og brev fra middelalderen i det hele tatt. Flertallet diplomer og brev fra Norge dekkes godt av definisjonen sitert ovenfor. Genren har røtter tilbake til romersk keisertid og tidlig middelalder, og det er bevart formelbøker for dokumentoppsett både fra tidlig middelalder og skandinavisk middelalder (f.eks. Öberg 1997). En stor del av de latinske diplomene består av innvilgede petisjoner til pave stolen (se særlig DN XVII). Et mer eller mindre utførlig referat av den originale henvendelsen skrevet fra Norge, utgjorde ofte mesteparten av pavebrevets *narratio* (se nedenfor). På slutten var det påskrift om at søknaden var innvilget, det såkalte pavelige *fiat* 'la det skje'. På den måten har en lang rekke dokumenter overlevd i avskrift, om enn med forkortelser, i Vatikanarkivet.

Det er et omfattende norsk materiale i andre utenlandske arkiver, se f.eks. DN XIX og XX angående De britiske øyer. Materialet er spredt; eksempelvis finnes brev og rapporter fra Norge innarbeidet i svenske kanonisasjonsakter, f.eks. for Birgitta (Collijn 1924–1931), Brynjolf av Skara (Annerstedt 1876; Blomgren 1998) og Nicolaus av Linköping (Lundén 1963). I de to siste tilfellene hadde norske geistlige en sentral rolle i prosessen. Erkebiskop Henrik Kalteisens kopibok

(Bugge 1899) inneholder bl.a. dokumenter rundt striden om erkebispesetet i Nidaros mellom Kalteisen og Marcellus på 1450-tallet.

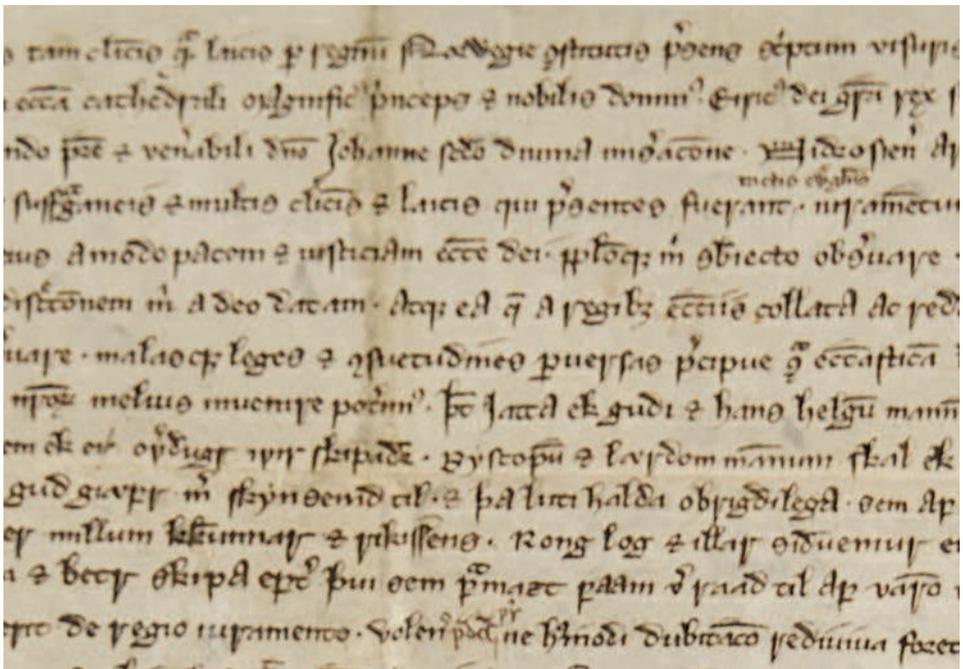
Et særtrekk ved diplomgenren er formelverket. Det latinske formelverket ble for en stor del overført til gammelnorsk (for en skjematisk oversikt, se Hamre 2004: 26). Et diplom begynner gjerne med *protokollen* (fra gresk, 'det som er limt først'). Den angir avsender, adressat og hilsen. Deretter kommer selve diplomteksten, med *arenga* (motivasjon), *promulgatio* (kunngjøring), *narratio* (de faktiske forhold som er foranledningen til diplommet), *dispositio* (selve vedtaket), *sanctio* (bestemmelse, påbud eller forbud) og *corroboratio* (stadfestingsformel). Sluttformlene kalles *eskatokoll* (fra gresk, 'det som er limt sist', om siste blad i en papyrusrull). Her finner man angivelse av tid og sted.

En vanlig inskripsjonsformel i gammelnorske diplomer var *Ollum monnum þeim sem þetta bref sjá eða heyra* (Hamre 2004: 35), kalkert direkte over den latinske formelen *universis presentes litteras inspecturis vel audituris* (adressatene angitt i dativ, 'til alle som vil se eller høre dette brev'). Protokollen var ofte på latin også i folkespråklige dokumenter.

Franz Blatt (1957: 43–44) har pekt på hvor sterk latinsk innflytelse fortsatt er på offisiell språkbruk i våre dager, og har vist til at FN-erklæringen lar seg oversette direkte til latin med unntak av enkelte ulne formuleringer. Det er en observasjon som også gjelder gammelnorske dokumenter av offisiell karakter. Grunntendensen er at desto mer formell en folkespråklig tekst var, jo mer latiniserende ville den være.

Det finnes eksempler på at latinske dokumenter ble oversatt til gammelnorsk. En avtale mellom kong Magnus 6 Lagabøte og erkebiskop Jon Raude utformet først på latin og så oversatt til gammelnorsk, er den såkalte Sættargjerden i Tunsberg (NgL 2: 462–467).

Bergensbiskopenes brevveksling fra første halvdel av 1300-tallet inneholder adskillig tekst hvor latin og gammelnorsk veksler i samme dokument (Berulfsen 1948: 318–351); det samme gjelder situasjonen i dokumenter fra selve erkebispesetet i senmiddelalderen (Berg 2013). Andelen latinske brev i de tre bergensbiskopenes brevveksling er høy, men den daler, særlig hos den siste av de tre biskopene (Berulfsen 1948: 319). Økende bruk av folkespråk er ikke et særnorsk fenomen i senmiddelalderen (Lindberg 1993: 42). Miljøet ved erkebispesetet var flerspråklig med skandinavisk, latin og middelnedertysk (Berg 2013: 150). Deler av en tekst i et skandinavisk dokument kunne være på latin; det kunne være latinske lånord eller latinske ord med latinske bøyningsendelser i en skandinavisk setning (Berg 2013: 153). Dette kan kalles kodeveksling. I brev fra erkebispesetet var flere passasjer skrevet på latin (om ikke hele brevet), særlig til geistlige, mens verdslige brev ofte bare har dateringer på latin. Latinen ser ut til å ha hatt en identitetsskapende funksjon i geistligheten, og ved middelalderens slutt hadde geistligheten et godt



Eirik 2 Magnussons kroningsed avlagt 2. juli 1280 i Bergen. Dokumentet inneholder versjoner av kroningseden både på latin og gammelnorsk. Det har vært reist tvil om teksten i kroningseden. Den autentiske tekst bekreftes derfor av erkebiskop Jon 2 og syv av hans lyd-biskoper. Både den latinske og den gammelnorske bekreftes. Den gammelnorske versjonen begynner etter den latinske på linje 8 (med utfylte forkortelser i begge språk): "... nostrorum melius inuenire poterimus. Pat jatta ek gudi ok hans helgum mann[um]." (Foto: Riksarkivets diplomsamling, Arnamagnæanske diplomer i Riksarkivet, fasc. 5 nr. 8.)

grep om latinen skriftlig så vel som muntlig. Brevene oppviser flere trekk som hører hjemme i den lærde stil, for eksempel en hyppig latiniserende bruk av presens partisipp og absolutt dativ for latinens absolute ablativ (Berulfsen 1962–1965: 166–169).

I den grad nordmenn stiftet bekjentskap med gresk språk i middelalderen, var det overveiende på reiser til Konstantinopel og som vervede soldater, væringer, i den bysantinske keisers tjeneste. For eksempel gikk Harald Hardråde i bysantinsk tjeneste og ble også nevnt i en gresk tekst fra 1070-tallet (Storm 1884), ikke mange år etter sin død i 1066. Denne språkkontakten fortjener å nevnes, men har ikke satt spor etter seg i norsk språk. En del greske termer ble alminnelige gjennom den latinske liturgien og den kirkelige sfære i middelalderen, som *pentecostes* (av πεντηκοστή [ἡμέρα], pentekostē [hēmera] 'den femtiende [dag]') > *pinse*, *epiphania* (ἐπιφάνια, om åpenbaringsdagen 6. januar) og overlevde inn i nyere tid (Blatt 1939: 155–156).

3.5 Fra reformasjonstiden frem til ca. 1850

Københavns Universitet ble grunnlagt i 1477 og var ment for både Danmark og Norge.⁵⁵ Her begynte man med undervisning i gresk i 1521 som det første lærested i Skandinavia, og samme år ble greske typer brukt i trykk i Danmark for første gang (Lausten 1991: 69). I skolen i Trondheim ble det undervist i gresk og hebraisk i 1550- og 1560-årene (Kolsrud 1962: 82), og Oslo-humanisten Hallvard Gunnarsson gav i 1599 ut en lærebok i kristendom med firedobbel paralleltekst (dansk, latin, gresk og hebraisk).

Ved reformasjonen ble latinens betydning som kirkespråk redusert, og Bibelen ble trykt på dansk etter initiativ fra Kristian 3 i 1550 uten å være oversatt fra originalspråkene; dette ble reformasjonsbibelen (se ill. s. 53 i NSH I). Likevel beholdt latin til dels en sterk posisjon i messen frem til 1680-tallet, særlig i de store høytidene (Fæhn 1994: 44, 62–63).

Hovedinteressen i den evangeliske lærde skolen etter reformasjonen i Norge samlet seg rundt latinstudiet, som fikk fem hele skoledager i uken gjennom fire klasser (Kolsrud 1962: 80). Latin var ikke bare det viktigste skolefaget, men selve undervisningsspråket, og i de høyere klassene fikk elevene kun lov til å snakke latin sammen. Skriftlig og talt latin holdt seg i lærde miljøer i Norge i det minste frem til ca. 1850.

Dansk kom til å dominere som statens administrasjonsspråk, men latin styrket sin posisjon som lærdomsspråk. Offisiell bruk av latin finner man i prestenes og lærernes troskapseder til lensherrene (fra 1660: amtmennene) som forble på latin på 1600- og 1700-tallet (Finne-Grønn 1918).

Fra 1500-tallet ble kunnskaper i gresk og hebraisk utbredt blant de geistlige og andre med utdanning. I 1548 ankom den danske geistlige Frants Berg til Oslo. Han ble sentral i dannelsen av en krets av lærde latinforfattere kalt Oslo-humanistene (Kraggerud 1991, 2004; Ekrem 1992, 1998). Særlig bør nevnes svingersønnen Jens Nilsson (1538–1600) som etterfulgte ham som biskop, og sarpingen Hallvard Gunnarsson (ca. 1550–1608), lektor ved skolen i Oslo. Hallvard Gunnarsson var utdannet i Rostock, Wittenberg og København og skrev lærebøker til bruk i skolen i Oslo, blant annet *Chronicon regum Norvegiæ* (De norske kongers krønike) (Rostock 1606, med oversettelse av Ekrem 1992), samt en verdenskrønike (Ekrem 1998). Kretsen benyttet latin ikke bare til lærebøker, men også til leilighetsdiktning. Denne norske latinlitteraturen ble trykt utenlands (det første norske trykkeriet ble opprettet i Kristiania i 1643).

55. Københavns Universitet ser ikke ut til å ha tiltrukket seg studenter fra Norge i begynnelsen (Kolsrud 1962: 47).

Fra reformasjonen av pleier man å benytte termen *nylatin*, skjønt den ikke øyeblikkelig representerer et radikalt brudd med middelalderlatin. “Middelalderlige” trekk finner man fortsatt på 1700- og 1800-tallet. Likevel brakte renesansehumanismen med seg en mer klassiserende latin.

Den nylatinske tekstmengde med relevans for Norge er adskillig mer omfattende enn den bevarte middelalderlatinske, og nordmenns doktoravhandlinger ved utenlandske universiteter ble lagt frem på latin (den siste kan være Knudsen 1946 i Roma).

Latinen fortsatte å dominere vitenskapen frem til tidlig 1800-tall. Norge hadde ikke et eget universitet før i 1811, men latin hadde blomstret som akademisk språk i tidlig nytid og forble et skriftlig og muntlig kommunikasjonsspråk blant geistlige og utdannede. I tidlig nytid fikk de klassiske språkene en enda mer dominerende terminologisk posisjon innenfor naturvitenskap og andre emner. Latinen ble standardisert etter klassiske forbilder, og studiet av gresk ble igjen etablert i Vest-Europa. En stor del av trykte vitenskapelige bøker var på latin på 1600- og 1700-tallet (Helander 2005: 2086), og doktoravhandlinger var i mange land vanligvis på latin helt frem til tidlig 1800-tall.

Den vitenskapelige utviklingen førte til et stort behov for nye termer. Greske ord som fantes i middelalderlatin, ble renset for ortografiske medievalismer. Gresk var smidigere enn latin når det gjaldt å sette sammen nye ord. Dessuten var ikke greske termer belastet med gamle betydninger, men kunne brukes som nye ord i de forskjellige vitenskapene. De greske nydannelsene i latin ble for det meste forbeholdt naturvitenskapene, særlig medisin. En latinsk oversettelse av den greske legen Galens verker kom ut i Basel 1542 i åtte bind. Den greske terminologien ble beholdt i latinisert form og fikk stor betydning. Gjennom nyere tid ble flere nyord tatt direkte opp i folkespråkene uten å gå gjennom latin, f.eks. *allergi*, *fotografi*, *seismografi* etc. (Helander 2005: 2090). Til de skandinaviske språk kom i noen grad de greske og latinske ordene via språk som tysk, fransk, italiensk og engelsk.

I tidlig nytid gikk adskillige lån fra gresk og latin inn i de skandinaviske språkene, f.eks. *offiser* (*officiarius*), *stat* (*status*), *sekretær* (*secretarius*), *minister* (*minister*) og en rekke ord som gjelder utdanning: *akademi*, *gymnas*, *professor*, *lektor*, *doktor*, *adjunkt*, *leksjon*, *kurs*, *disputas* (Helander 2005: 2093–2094). En rekke prefikser ble også gjengse (*anti-*, *auto-*, *hyper-*, *mono-*, *neo-*, *pan-*, *pseudo-*).

Språkblanding med latin og folkespråk hørte ikke bare middelalderen til. Et skandinavisk eksempel er brevvekslingen mellom biskop og naturforsker Johan Ernst Gunnerus (1718–1773) i Trondheim og den svenske naturforsker Carl von Linné (1707–1778) i Uppsala i tiden 1761–1772 (Amundsen 1976). Brevvekslingen begynte med at Gunnerus sendte et brev på dansk til Linné, som svarte på latin. Gunnerus sendte så et langt svar på latin, og de neste brevene er på latin. Men i

1766 kom et brev på latin fra Gunnerus idet Linné skulle til å sende et svar på latin, og han skrev et tillegg på svensk til det brevet han alt hadde skrevet på latin. I 1767 gikk de definitivt over til dansk og svensk, og fra 1768 blander de to brevskriverne skandinavisk og latin. Det naturvitenskapelige emnet kan ha gjort det bekvemt å ha passasjer på latin i disse siste brevene. Det ser ut til at Linné i den tidlige fasen av korrespondansen foretrakk å brevveksle på latin.

Vitenskap kunne være tospråklig. Knut Leems (1697–1774) *Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige Afgudsdyrkelse, oplyst ved mange Kaabberstykker*,⁵⁶ med bidrag av Gunnerus, kom ut i tospråklig utgave på dansk og latin (i København i 1767), slik at den ble lest internasjonalt. Også de ungarske jesuittene Maximilian Hell (1720–1792) og János Sajnovics (1733–1785) arbeidet med naturvitenskap og språkvitenskap i Finnmark, og Sajnovics påviste i en latinsk avhandling slektskap mellom samisk og ungarsk (1770 a, b; Aspaas 2012: 117–132).

Latin ble også brukt som litteraturspråk, f.eks. av Nils Thomassøn i rebusboken *Cestus sapphicus* (Kristiania 1661, utgitt og kommentert av Roggen 2001). Iver Pederssøn Adolph (1620–1665), som senere ble prest i Fron, publiserte en lærebok i retorikk og latinsk stil med tittelen *Medulla oratoria* i Leiden (1646). Den kom ut i flere opplag på kontinentet, i hvert fall frem til 1702. Petter Dass (1647–1707) hadde en omfattende produksjon på dansk, men brevvekslet på latin om ateisme med sin venn sognepresten i Brønnøy, Peter Bredal (Heggelund & Apenes 1980: 362–379), og leverte også latinske vers (sst.: 380–415). I sin danske produksjon hadde han latinske forbilder. Ludvig Holberg (1684–1754) talte og skrev latin i universitetssammenheng. Som et litterært verk på latin kan fremheves romanen om Niels Klims reise til underverdenen (*Iter subterraneum Nicolai Klimii*) fra 1741.

Da Norges ærerike historie før unionstiden skulle presenteres for et internasjonalt publikum på kongelig oppdrag, var latin det naturlige språkvalg. Forfatter var islendingen Tormod Torfæus (1636–1719), bosatt i Norge fra 1664. Det var et ambisiøst prosjekt, og *Historia rerum Norvegicarum* utkom i fire store bind i 1711.

I første halvdel av 1800-tallet beholdt latinen et fast grep om skole og universitet. Til examen artium ble det skrevet latinsk stil og oversettelse samt en skriftlig historisk oppgave på latin. Ved universitetet i Kristiania som ble opprettet i 1811 (virksomheten begynte i 1813), ble undervisningen holdt dels på norsk, dels på latin. Den muntlige latinbeherskelsen kunne være meget imponerende, men også ujevn (Morgenstjerne 1911: 52). Filologer og teologer ble eksaminert skriftlig og muntlig på latin. For juristene ble fire av ti prøver gitt på latin, mens medisinerne

56. *De Lapponibus Finmarchiae, eorumque lingua, vita et religione pristina commentatio, multis tabulis aeneis illustrata.*

ble eksaminert skriftlig og muntlig på latin. Universitetsprogrammene var på latin frem til 1846 (Morgenstjerne 1911: 393–401).

Kravene i latin til examen artium ble lempet på i 1826, noe som på sikt fikk konsekvenser for bruk av språket til universitetseksamener. I 1845 ble latintvangen for doktoravhandlinger opphevet. En annen omstendighet er at båndene mellom den lærde skole og kirken ble svekket på 1800-tallet (Lindberg 1993: 36).

Som vitenskapsspråk ble latin fortsatt flittig benyttet på 1800-tallet. Peter Andreas Munch (1810–1863) publiserte latinske arbeider, og til støtte for allmenheten oversatte han den gammelnorske sjørett i Landsloven til latin (Munch 1838). For en annen historiker, Ludvig Ludvigsen Daae (1834–1910) “var latin nesten som et morsmål; han var blitt opplært fra han var smågutt, til ikke bare å lese, men tale latin, og han kunne virkelig tale latin, ikke ciceroniansk, men snarere humanistisk, Holbergsk” (Bull 1945: 322).

Latin satte i det hele sitt stempel på dansk og norsk prosa som for en stor del var latinisert på 1700- og 1800-tallet med lange perioder med mange underordnede ledd.

3.6 Latin i Norge etter 1850

Latinsk stil til examen artium ble avskaffet i 1857. Loven om høyere allmennskoler av 1869 brøt latinens dominerende stilling i norsk skole idet pensum ble avkortet og latin ikke lenger var elevenes første fremmedspråk. Loven av 1896 sløyfet latin som fag i gymnaset, men kongen kunne bestemme at språket kunne undervises i noen gymnasier hvor det ble opprettet en språklig-historisk linje med latin. Siden søkningen var større enn forventet, opprettet Stortinget i 1929 en selvstendig latinlinje med gresk som valgfritt fag. I 1974 falt denne linjedelingen bort, og latinen mistet fotfestet i videregående opplæring i Norge.

Latinen har vært på stadig vikende front som redskapsfag for historiske disipliner og har falt nesten helt ut i Norge. Mest betydning har språket i naturvitenskapene, hvor det fortsatt benyttes til artsbeskrivelser. I orientalske filologier ble latin benyttet til utpå 1900-tallet. Latin brukes gjerne i navn på firmaer, organisasjoner og sangkor (f.eks. *Schola Cantorum*).

Et sted hvor latinen fortsatt har et feste, er i den romersk-katolske kirke, som opprettet sine første etterreformatoriske menigheter i Norge i 1842–1843. Messespråket var lenge latin, men etter Det annet vatikankonsil (1965) ble det større rom for bruk av nasjonalspråkene i liturgien. I de fleste menighetene veksler man nå mellom messer på norsk og messer der enkelte ledd synges på latin. Noen ganger feires messer med nesten hele liturgien på latin.

Gresk og latin er fortsatt betydelige leverandører av lånord i norsk, men lånordene kommer i høy grad via andre språk, særlig engelsk.

En funksjon av latin som – kanskje uventet – har gjort seg gjeldende de siste årene, er som tegneseriespråk. Tor Ivar Østmoe har utgitt den populære tegneserien *Pondus* i latinsk oversettelse (2002 og 2007), samt *Nilus* (2004) og *Helgus* (om elgen Helge) (2011).

Latinen er blitt mer og mer marginalisert i Norge i løpet av 1800- og 1900-tallet, radikalt mer enn i det øvrige Vest-Europa. Én grunn til dette kan være nasjonsbyggingen der man bevisst knyttet an til *gammelnorsk* middelalder. I denne utviklingen har latinen tapt terreng så til de grader at man nå innen humanistiske fag har problemer med å håndtere kilder på et forsvarlig nivå, f.eks. til norsk historie i middelalder og nytid.